

(De oorkonden van Bergeijk en Westerhoven vanaf de 14de eeuw, toelichting)

Notariele akte van Johannes Vinsbeke te Tongerlo op 6 april 1326

REGEST:

Albertus pastoor van Eyckerberghe (Bergeijk) erkent ten overstaan van de abt en de prior van Tongerlo en de meester (van het klooster) van Postel, dat hij geen recht heeft op alle tienden, die aan de abt van Tongerlo en de meester van Postel toebehoren en binnen de parochie van Eykelbergha (Bergeijk) zijn gelegen. Het betreft de tienden (grote en kleine, oude en nieuwe) van het koren en de peulen te Eyke, Westerhoven, Gestel (Luyksgestel), Berkle (Borkel), Rythoven, Witrijt en enkele andere tienden die genoemd worden naar bepaalde personen. Eist hij deze tienden toch op, dan zal hij uit zijn ambt en uit de kerk gezet worden. Ook zal hij dan als schadevergoeding 50 kleine Tournooise ponden moeten betalen, voor een deel aan de beide kloosters en voor het overige deel aan de curie (hof) van Luik. De akte en het bijschrift zijn vervaardigd door Johannes van Vinsbeke en zijn klerk genoemd Aqua (van Aken) en ondertekend door de eerste. Johannes van Vinsbeke is officier van het heilig Roomse Rijk en notaris bij de bisschopszetel te Reims.

De akte bevindt zich in het archief van de abdij van Tongerlo. De akte is geschreven op dun perkament dat hier en daar is doorgesleten en provisorisch is gerepareerd. De rechterbovenhoek is zwaar beschadigd en daardoor moeilijk leesbaar. Er hangen geen zegels aan de oorkonde.

TOELICHTING BIJ DE AKTE

Het is geen toeval dat de plaatsen van de tienden die genoemd worden in de bovengenoemde oorkonde juist alle dorpen zijn die behoren aan de oerparochie c.q. het hof (villa) van Eicha (Bergeijk, zie F. Theuws Kempenproject 3, p.104). Dit staat er in de oorkonde : “quibuscumque decimis antiquis et novalibus majoribus et minutis, quas domini abbatis dicti monasterii de Tongherle ac magistri domus de Postela .(.) infra limites dicte parrochie de Eykelbergha jam acquisi(v)erunt . .” (vert. “**alle tienden**—oude en nieuwe, grote en kleine- die heer abt van Tongerlo en de meester van het huis van Postel waar dan ook **binnen de grenzen van de parochie Eykelbergha** verkregen hebben . .”). Opmerkelijk is dat dit de enige oorkonde is waar de tienden van Luyksgestel samen met de andere tienden van het domein Eyke worden genoemd.¹ De grenzen van deze oerparochie c.q. van het domaniale hof komen overeen met de grenzen die genoemd worden bij de uitgifte van de gemeint van Eycke en Westerhoven en die bij de getuigen van Pelt in 1416. Het gebied van de oerparochie omvat alle in de oorkonde genoemde dorpen en gehuchten, waartoe naast Witrijt ook Weebosch moeten worden gerekend. De heren van Tongerlo en Postel zien de (oer)parochie als bindmiddel van hun tienden in Bergeijk. Feitelijk waren dit tienden ten behoeve van de kerk van het oude domaniale hof, waarvan Bergeijk het centrum was. De conclusie van F. Theuws dat de kerk van het Bergeijkse hof aan de oorsprong staat van de oerparochie, wordt hiermee bevestigd. In 1326 is het hofstelsel al op zijn retour en is ook het hof van Bergeijk uit elkaar gevallen. Het enige dat nog aan het oude hof herinnert is de (oer)parochie (en mogelijk de naam van het centrum van Bergeijk: “het Hof”). Het oude domaniale hof van Bergeijk was in de 11de eeuw in het bezit van de bisschop van Luik. Theuws veronderstelt dat het domeinhof afkomstig is van de bisschop van Keulen (zie de kerkpatroon van de parochie: Sint Petrusbanden uit Keulen).

¹ Frans Theuws haalt deze oorkonde aan in studie over de Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen, echter door het onvolledig regest bij Ehrens , waaruit Gestel is weggelaten, (zie M.A. Ehrens Oorkonden der abdij van Tongerlo, nr 654) heeft hij het bewijs gemist dat Luyksgestel bij dit domein hoorde (zie F. Theuws Kempenproject 3, p.130).

Behalve de tienden uit de dorpen en de gehuchten zijn er ook enkele tienden die toebehoren aan particulieren, zoals de tiende van Henrik Nestellarts. We komen deze naam ook tegen in het oudste nog bewaarde cijnsboek van de hertog bij een cijns die geheven werd te Borkel of te Schaft.² Zoals boven in het regest reeds wordt vermeld, belooft Albertus de pastoor van Bergeijk dat hij de rechten van alle tienden die toebehoren aan de abdij van Tongerlo en het klooster van Postel niet (meer) zal opeisen. Aan deze belofte zijn sancties bij niet naleven verbonden die er niet om liegen: ontzetting uit zijn ambt van pastoor en excommunicatie. Zijn belofte is dus kennelijk niet afdoende. Het gaat hier niet om een overeenkomst, maar om een verklaring met een belofte in het bijzijn van getuigen. Behalve clerici worden er 7 lekengetuigen genoemd, zonder vermelding van hun functie. Een van deze getuigen, Johannes van der Stappen, identificeren we met de vader van Gerard Stappertszoon³ een leenman van de heer van Herlaar, voogd van het kapittel van Sint Lambertus (dit kapittel vertegenwoordigde de bisschop van Luik). Omdat de pastoor van Bergeijk ook namens zijn parochianen spreekt, vermoeden we dat enkele van zijn parochianen, waaronder Johannes van de Stappen, hem vergezelden op zijn reis naar Tongerlo.

De oorkonde zelf was reeds van tevoren geschreven door de klerk Johannes genoemd Aqua. De notaris voegde er een bijschrift aan toe, waarin hij verklaart dat hij ook als getuige is gevraagd en hij plaatste zijn “merk” of handtekening onder dit bijschrift. Het tekenen van de akte door de notaris in het bijzijn van de genoemde getuigen vormt de afsluiting van een plechtige gebeurtenis die hieraan voorafging, namelijk de belofte die de pastoor deed “in handen van de notaris”. Daarbij mag aangenomen worden dat het vasthouden van beide handen een symbolische handeling was die de belofte moest bekrachtigen.

Tot zover de omstandigheden. De oorkonde roept een aantal vragen op. Een daarvan is de uitspraak dat de heren abt van Tongherloe en meester van Postula “samen of elk voor zich” het recht hebben op de tienden. Dat laatste komt overeen met enkele gegevens die we vinden in oorkonden betreffende deze tienden. In 1283 verkoopt Henrik Hake zijn cijns van de tiende van het Loo aan beide instellingen tegelijk. De kloosters hadden dus reeds vóór 1283 deze tiende gezamenlijk in bezit. Later blijkt dat ze nog meer oude en nieuwe tienden samen bezitten (o.a. de novale tienden van de Weebosch en de tienden van het Loo, Stert en Waterlaat).⁴ In 1311 schenkt Jan van Gemert de tienden afkomstig van Henrik van Boyfas aan de abdij van Tongerlo. Deze tienden had Jan van Gemert kort daarvoor verkregen of gekocht van Henrik Boyfas.⁵ Deze laatste tienden zijn daarna alleen in handen van de abt van Tongerlo. Waarom de abt en de meester geen beroep doen op deze oude oorkonden, die ze bezitten en zich in plaats daarvan beroepen op getuigen in hun parochie blijft duister. Mogelijk werden deze oorkonden betwist door nakomelingen van de schenkers.

De kloosters van Postel en Tongerlo waren relatief nieuwe kloosters die nog moesten groeien en rijk begiftigd werden. In de 12de eeuw waren veel tienden die gewoonlijk toekwamen aan kerkelijke instellingen in handen van leken gekomen (de leken hadden ze onfutseld aan de pastoor). In de 13de eeuw werden lekeneigenaren van tienden gestimuleerd om hun tienden aan de kerk te schenken. Een bijkomend motief voor deze schenkingen was het voordeel dat men verwachtte voor zijn zieleheil. Dit verklaart waarschijnlijk hoe de kloosters van Tongerlo en Postel aan hun rijke tiendbezit in Bergeijk kwamen.

² ch38 nr 131, 465a.: idem Johannes filius Henricus Nestellarts, 1 denarius: deze cijns gaat in een later cijnsboek terug op Wouter Hillen van Westerhoven, zie ch44 fol155r1; ch138 nr 258: Henricus dicta Nestelart, 6 den novalis: deze cijns komt later aan Theodericus filius wilhelmi Killarts de Borkel.

³ D.Vangheluwe, 2010, Limburg het Oude Land van Loon, jrg 89 (2010) p. 318).

⁴ Camps nr 577 p.695, zie ook Theuws p.127.

⁵ Camps 1979 nr 833 en nr 834.

Men kan zich afvragen waarom de pastoor Albertus recht meende te hebben op de tiende terwijl betrouwbare mannen in Bergeijk hem vertelden dat de tienden voorheen (al ongeveer 50 jaar) in het bezit waren van Tongerlo en Postel? Dat kan men verklaren doordat zijn collega in Eersel recht had op de helft van de tienden aldaar. Mogelijk heeft pastoor Albertus verondersteld dat hij op dezelfde wijze als zijn collega in Eersel recht had op de tienden van zijn parochie en dat zijn voorgangers zich de tienden hadden laten afpakken.

Dat de notaris uit Reims naar Tongerlo komt is te verklaren uit het feit dat Tongerlo onder het bisdom Kamerijk en niet onder het bisdom Luik viel (ook Brabant viel onder Kamerijk). Daarom werd de notaris uit Reims gehaald, dat immers als aartsbisdom met het bisdom Kamerijk te maken had. Albertus wordt in de oorkonde pastoor van Eykelberghe en priester van het diocees (bisdom) Luik genoemd. Tongerlo en het kapittel van Sint-Jacob te Luik hadden om beurten het recht om de pastoor te benoemen. Albertus was naar we vermoeden benoemd door de abt van Tongerlo. Waarschijnlijk had Tongerlo de plicht om de wedde van de pastoor die zij benoemden te betalen. Het klooster van Postel nam geen deel aan de benoeming van de pastoor en was dus niet verplicht om de pastoor te betalen. Dus moest Tongerlo de wedde betalen uit de tienden die het alleen had. Mogelijk had de pastoor beslag gelegd op de tiende die de kloosters gezamenlijk hadden en wilden de kloosters zich hiertegen verweren.

Vreemd is dat Luik geen enkele rol lijkt te spelen bij het tot stand komen van de oorkonde, terwijl de "curie van Luik" (het hof van Luik) er wel in voorkomt als rechthebbende op een deel van de boete die de pastoor eventueel zou moeten betalen. Albertus wordt in de akte priester van het bisdom Luik genoemd. Omdat Bergeijk in het diocees van Luik ligt, is de bisschop van Luik de aangewezen om Albertus als pastoor afzetten indien deze zijn belofte niet nakomt. Hoe kan het dan dat de bisschop van Luik of zijn vertegenwoordiger niet aan deze bijeenkomst deelnam?

Naast een aantal getuigen, die met naam en functie worden genoemd, zijn er zeven getuigen die wel bij naam worden genoemd, maar waarbij geen functie of hoedanigheid wordt vermeld. Een van deze zeven getuigen is aantoonbaar afkomstig uit Bergeijk en heeft een leenband met de bisschop van Luik (Johannes Verstappen of Van der Stappen, zie boven). De rol van deze getuigen is belangrijk in het geval iemand de inhoud van de akte in twijfel trekt. Ze zullen dan verklaren dat alles wat in de akte staat echt gebeurd was. Maar voor de akte werd geschreven, moet er overleg zijn geweest, met "rechtschape[n] oude en betrouwbare mannen behorend tot zijn (Albertus) parochianen", zoals in de akte wordt gesteld. Zeer waarschijnlijk waren deze mannen aanwezig als getuigen toen Albertus zijn belofte plechtig uitsprak "in handen van de notaris". De klerk van de notaris Johannes de Aqua heeft daarna de akte geschreven en op 6 april 1326 tenslotte werd de akte getekend tijdens een nieuwe bijeenkomst op de abdij van Tongerlo, waarbij het bijschrift werd geschreven dat getekend werd door de notaris.

Men kan zich afvragen of de zeven getuigen, die wel met naam maar niet met functie worden genoemd, misschien allen uit Bergeijk afkomstig waren en dus parochianen waren van Albertus? Waren het misschien schepenen? En waren zijn eventueel vertegenwoordigers van de "curie" van Luik? Bergeijk was mogelijk in de 14de eeuw een vooruitgeschoven post van de kerkelijke rechtbank van Luik (zie de publicatie in voorbereiding van D. Vangheluwe, De Grave ende Ansdersweer). Deze rechtbank had jurisdictie in Brabant over zaken betreffende kerkelijk bezit en huwelijksrecht. Dat schepenen van Bergeijk namens de bisschop van Luik optraden is niet met zekerheid te zeggen, maar het zou wel de opvallende afwezigheid van Luik bij de overeenkomst kunnen verklaren.

Tongerlo deelde het benoemingsrecht van de pastoor te Bergeijk met de abt van Sint Jacob te Luik. In de praktijk hadden ze om beurten het benoemingsrecht van de pastoor. Als Albertus is benoemd door de abt van Tongerlo komt het dreigen met ontheffing uit het ambt in een ander licht te staan. Men kan vermoeden dat de pastoor de tienden van Bergeijk ooit zelf bezat omdat de pastoor van Eersel de helft van de tienden aldaar bezat. Een andere aanwijzing is dat de pastoor van Eersel in 1308 erkende dat de tienden van Boevenheuvel niet hem toebehoren, maar de pastoor van Bergeijk en de abdij van Sint Jacob (Camps nr 762 p.911). Probeerde Albertus deze tiende met zijn actie terug te krijgen? Dit lijkt niet waarschijnlijk omdat deze tienden in het bezit waren van de abdij van Sint Jacob te Luik.

15 oct 2011, K. de Nooijer, D. Vangheluwe.

Afkortingen en andere bronnen:

Ch38=Cijnsboeken van de hertog van Brabant in: ARAB Chambres des Comptes, nrs 45038 (1340-1352).

Ch44= Cijnsboeken van de hertog van Brabant in: ARAB Chambres des Comptes, nrs 45044 (1425).

Literatuur:

H.P.M. Camps, 1979, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, deel I en II, (2 dln) 's-Gravenhage.

M.A. Ehrens 1948-50, 'De oorkonden der abdij Tongerlo'. Tongerlo, nr 654;

Campinia, p.16-17 (Oirschot).

F.C. Theuws, 1989, 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', in: A. Verhoeven, e.a (red.), *Het Kempenproject 3 – De middeleeuwen centraal*. Stichting Brabants Heem, Waalre, pp.97-217.

D. Vangheluwe, 2010, 'Bergeijk een tweeheerlijkheid? (1285-1469)', *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jrg 89 nr 4, pp.289-338.